

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

УДК 373.3/5.015.31:172.1
Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією *Левітаса Ф.Л.*,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас
Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та
ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С.,
Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....	5
<i>Дзьобань О.П., Александрова О.С.</i> Патріотизм як соціокультурний феномен.....	5
<i>Горбань О.В.</i> Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму.....	33
<i>Шепетяк О.М.</i> Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі.....	48
<i>Салата О.О.</i> Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій.....	58
<i>Брижнік В.М.</i> Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії.....	67
<i>Беззуб Ю.В.</i> Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття.....	81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ.....	95
<i>Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.</i> Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел.....	95
<i>Свирська Т.І., Савченко С.В.</i> Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект.....	106

<i>Олексенко С.В.</i> Тренінг як форма роботи з патріотичного виховання в навчальному закладі.	120
<i>Матвійчук О.Є.</i> Патріотичне виховання — пріоритетний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек	128
<i>Клименко Н.П.</i> Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на уроках історії в 9 класах	142
<i>Петрощук Н.Р.</i> Боротьба за статус української мови в суспільно-політичних дискурсах ХІХ — початку ХХ століття (матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)	148
<i>Дзюбак С.О.</i> Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії	158
<i>Відомості про авторів</i>	170

Олексенко С.В.

ТРЕНІНГ ЯК ФОРМА РОБОТИ З ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Кардинальні історичні зміни, що їх зазнає Україна, впливають на всі аспекти суспільного життя і передусім на конкретного громадянина, його свідомість і самопочуття. Розбудова держави в сучасних умовах не можлива без виховання принципово нового покоління молодих людей. І однією з дієвих передумов включення молоді у цей процес є формування її громадянської та національної свідомості, патріотичної позиції.

Сучасні умови життя диктують вимоги суттєвого поліпшення патріотичного виховання молоді як головної рушійної сили розвитку держави. Тому саме його необхідно розглядати як один із провідних напрямів у системі формування соціальної особистості. До того ж європейська освіта спрямована на розвиток певних компетенцій, рівень оволодіння якими є критерієм якості здобутої освіти. Так, на симпозіумі Ради Європи (27–30 березня 1996 р.) у доповіді замісника директора Департаменту освіти, культури і спорту Ради Європи М. Стобарта було визначено такі п'ять груп ключових компетенцій:

1) політичні та соціальні (здатність брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, функціонуванні та покращенні демократичних інститутів, врегульовувати конфлікти ненасильницьким шляхом);

2) компетенції, що стосуються життя в багатокультурному суспільстві (розуміння відмінностей, повага один до одного, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій);

3) комунікативні (володіння усним і письмовим спілкуванням, кількома іноземними мовами);

4) компетенції, пов'язані з виникненням суспільства інформації (володіння новими інформаційно-комунікаційними технологіями, розуміння їх застосування, слабкості та сили; здатність критично ставитись до інформації та реклами, що розповсюджуються каналами ЗМІ);

5) когнітивні (готовність навчатися протягом життя як основа безперервної підготовки в професійному плані, особистому і суспільному житті).

Реалізація цих компетенцій має здійснюватись у межах програм навчальних предметів та у процесі виховання, включаючи патріотичне. Адже більшість із вказаних компетенцій перегукується із завданнями патріотичного виховання.

Патріотичне виховання здійснюється шляхом встановлення і підтримки балансу державного, сімейного і громадського виховання, поєднання сучасного досвіду українського народу, його історико-культурних традицій, духовності, моралі, ідеології. Цей процес реалізується під час навчальної, позакласної, позашкільної діяльності, а також у сім'ї, дитячих і юнацьких об'єднаннях [8].

Значні можливості для патріотичного виховання відкриваються під час навчально-виховного процесу в освітніх закладах. Саме тут є змога охопити велику дитячу аудиторію, тривалий час здійснювати роботу спеціалістам, які мають навички педагогічної та соціально-психологічної діяльності [5]. Проте виникають і деякі проблеми. Дуже часто у навчальних закладах активна діяльність з патріотичного виховання та здійснення відповідних заходів є формальними, шаблонними, з надмірним, часто недоречним та вихолощеним за змістом використанням народних традицій, народної та державної символіки; недостатня системність та узгодженість дій; незнання педагогами інтерактивних методів і технологій роботи з дітьми для підвищення ефективності національно-патріотичного виховання, недостатнє розуміння того, як правильно донести до учнів інформацію, викликати емоційний відгук, призводить до формалізації заходів, проведених у середніх загальноосвітніх закладах.

В організації патріотичного виховання в навчальному закладі можна використати ідеї Л.С. Виготського, на яких базується педагогіка співробітництва та розвивальне навчання. Зокрема, науковець відзначав роль соціального оточення в розвитку та вихованні дитини [2]. Л.С. Виготський стверджував, що сім'я, шкільне середовище мають значний вплив на формування патріотичної позиції, особливо в молодшій та середній школі. Однак цей процес має здійснюватись не лише через зразок поведінки, донесення власної позиції авторитетних для дітей людей, а й насамперед через фор-

ми роботи, які дають можливість дитині проявляти активність та співпрацювати з іншими учнями й учителями. Адже спочатку дитина наслідує поведінку, виконує дії за підтримки дорослих, а потім вже діє самостійно.

На думку Л.С. Виготського, навчання потрібно здійснювати в зоні найближчого розвитку [2], не давати інформації, до якої дитина ще не готова, й водночас не «зациклюватися» на давно здобутих та відпрацьованих знаннях і вміннях.

Отже, найбільш ефективний вплив на формування патріотичної свідомості здійснюється під час активної взаємодії дорослих і дітей. Для успіху справи бажано використовувати різні форми групової роботи. Однією з них є тренінг, який забезпечує неформальну атмосферу, добровільну та активну участь, творчу взаємодію між учасниками та тренером, засвоєння нового шляхом власних активних зусиль, визнання цінності знань і досвіду учасників. Він дає можливість практично опрацювати форми і методи роботи з дітьми щодо підвищення ефективності патріотичного виховання.

В навчальному закладі тренінги з патріотичного виховання потрібно проводити і з дітьми, і з педагогами. При цьому мають розв'язуватися такі загальні завдання:

- надання інформації;
- створення умов для емоційного переживання;
- мотивування на певну поведінку;
- спрямування на діяльність.

Конкретно для кожної категорії ставляться більш детальні завдання.

Під час тренінгової роботи з патріотичного виховання мають реалізовуватись такі завдання:

— актуалізація знань з теми (громадянські компетенції, складові патріотизму, традиції громадсько-патріотичної діяльності, ефективні засоби комунікації, гуманістичні цінності, дитячі громадські об'єднання тощо);

— утвердження у свідомості й почуттях патріотичних цінностей, формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій, дбайливого ставлення до мови, культури, традицій українського народу [8];

— усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю [8];

- формування позитивної особистісної мотивації, спрямованої на суспільно корисну діяльність, бажання виявляти патріотичні якості в повсякденному житті;

- розвиток критичного мислення;

- відпрацювання навичок комунікації, ефективних засобів розв'язання конфліктів.

Тренінги з педагогами мають проводитися з метою підготовки останніх до здійснення патріотичного виховання дітей. Тому при цій формі групової роботи ставляться такі завдання:

- активізація знань та навичок орієнтації в проблемі;

- мотивація на пріоритет патріотичного виховання особистості;

- активізація процесу національної свідомості, відповідальності за виховання патріотично налаштованих, активних громадян України;

- формування шанобливого ставлення до зростаючої особистості, прав дитини;

- відпрацювання навичок комунікації, розв'язання конфліктів ненасильницьким шляхом, розуміння інших людей та себе, рефлексії;

- оволодіння засобами та формами роботи з питань національно-патріотичного виховання [9; 3; 1].

Весь процес патріотичного виховання в навчальному закладі має бути цілісним і здійснюватись педагогами різних спеціальностей. Під час якої діяльності (навчальної чи позакласної) вони будуть виконувати цю роботу, залежить від їхніх умінь та тих форм роботи, якими володіють. Найбільше можливостей мають вчителі з історії та з предмета «Захист Вітчизни», заступник директора з виховної роботи, педагог-організатор, соціальний педагог, практичний психолог, класний керівник, вихователь групи продовженого дня. Кожен з цих спеціалістів має взяти на себе розв'язання частини завдань патріотичного виховання учнів. Проводити роботу у формі тренінгів можуть спеціалісти, які пройшли навчання та одержали відповідні сертифікати.

За напрямом такі тренінги можуть бути соціально-психологічними. Проте можна використовувати таку форму роботи, як заняття з елементами тренінгу. Це розширить можливості педагогів, допоможе дітям відпрацювати необхідні навички в діяльності, в процесі взаємодії з іншими дітьми та вчителем.

За характером впливу на особистість дитини виховні впливи і засоби розподіляють на такі [4]:

— когнітивні (спрямовані на перетворення системи знань учня, що надалі впливатиме на поведінку і прояви патріотизму);

— емоційні (спрямовані на те, щоб викликати певні емоційні стани, які будуть тлом і позитивним чи негативним забарвленням під час дії інших впливів; передбачають оцінювання, ставлення);

— поведінкові (спрямовані на вчинки, змушуючи діяти певним чином і отримуючи підкріплення поведінки оцінюванням);

— комплексні (передбачають поєднання всіх впливів).

Тренінгові форми роботи дають можливість використати всі ці варіанти, адже передбачають вербальний вплив під час донесення інформації та спілкування, емоційні переживання, різні види діяльності, серед них й ігрової.

Різноплановість впливу слід враховувати при створенні тренінгу чи тренінгового заняття, komponуючи його складові так, щоб ефект наростав поступово, не було напруги, інформація підкріплювалась емоціями та перевірялась, відпрацьовувалась у діяльності. Тому кожен тренінг має певну структуру:

— початок роботи (визначення мети, завдань, правил роботи групи; знайомство, висловлення очікувань від тренінгу);

— основна частина (актуалізація проблеми, пошук шляхів вирішення, отримання інформації з теми, розвиток практичних навичок через вправи, ігри);

— завершальна частина (рефлексія, обмін враженнями та думками щодо проведеної роботи, оцінювання отриманого досвіду, зворотний зв'язок).

Метою вступної частини є налаштування на діяльність у групі, визначення стану кожного учасника та врахування першого під час роботи. Для цього можна використати вправи, які дають можливість кожному учаснику групи висловитись особисто (сидячи в колі чи виходячи до дошки з наочністю) (наприклад, «Моя квітка у вінку», «Гроно калини», «Квітка», «Човники на Дніпрі»).

Між частинами тренінгу корисно проводити вправи-енергізатори (психогімнастичні вправи, рухливі ігри), що знімають напругу, покращують настрій та атмосферу в групі. Краще їх назви та зміст поєднувати з темою тренінгу («Моторні козаки», «Перегони в степу», «Струмок» тощо).

В основній частині використовуються такі базові методи:

— міні-лекції (коротке інформаційне повідомлення з теми; для доступності сприймання можна використати аудіо- і відеоматеріали, презентації, притчі);

— вправи та завдання дають можливість відпрацювати навички, створюють умови для спільної діяльності, через яку діти і педагоги пізнають нове, проявляють творчість, розвивають уміння.

Спрямованість може бути різною, залежно від теми та завдань тренінгу. Наприклад, вправи на формування позитивного та відповідального ставлення до родини, міста, країни: «Моя сім'я», «Вчинки, які свідчать про любов до рідних», «Приказки про родину», «Моє рідне місто», «Мапа моєї країни» [8], «Кросворд». Вправи на розвиток комунікативних умінь, умінь ефективного розв'язання конфліктів: «Карусель спілкування», «Конфлікт», «Валіза спілкування», «Випадок», «Аналіз поведінки»;

— ситуаційно-рольові ігри, ігри-драматизації дають можливість учасникам «приміряти» ситуацію на себе, оцінити її «зсередини», розкритися і проявити творчість. Ситуації вибираються відповідно до теми тренінгу і мають завершуватись обговоренням;

— «мозковий штурм» застосовується для спільного напрацювання ідей, для вирішення проблеми, як засіб активізації знань та їх систематизації. Може проводитись за модерації ведучого або у вигляді «броунівського руху» учасників, які самі записують ідеї по кількох напрямках;

— дискусії, диспути можуть проводитись як форма групової роботи, так і у спілкуванні в парах. Допмагають розвивати уміння формулювати та висловлювати власну думку, чути аргументи співрозмовника, вибудовувати контраргументи, знаходити неагресивні способи переконання. Є корисним методом у роботі з патріотичного виховання. Теми мають відповідати темі тренінгу («Що означає бути патріотом»);

— командна робота, робота в парах сприяє отриманню соціального досвіду й прийнятної для суспільства спрямованості особистості. У такій формі можна виконувати також завдання творчого характеру («Портрет ідеального учня», «Школа майбутнього»), колажі, кросворди;

— методи аналізу практичних ситуацій, розв'язання проблемних ситуацій, аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним ха-

рактором. Вони також можуть проводитися з групою, підгрупами або в парах і передбачають напрацювання спільного рішення, модерацію з боку ведучого та обговорення;

— соціально-проектна діяльність або метод проекту сприяє розвитку фантазії, творчих здібностей, комунікативних навичок, умінню працювати в команді. Проводиться в груповій формі (кілька підгруп, групи по 3–4 учасники) та індивідуально, якщо вже є досвід такої роботи. Цей метод виявляє усвідомлення учасниками реальності та тих змін, які потрібно внести. Теми бажано добирати з установкою на позитивні зміни («Школа побудована нами», «Україна в майбутньому», «Місто, в якому живуть мої онуки» тощо). Діяльність кожної групи має бути оцінено, підкреслено позитивні моменти в роботі групи чи в самому проекті.

Завершальна частина дає змогу учасникам «проговорити» накопичені емоції, а тренеру оцінити ефективність роботи групи. Для того, щоб допомогти учасникам висловити свої емоції та думки, можна використати прийом з продовженням речення (наприклад: «Мені сьогодні...»; «На тренінгу я...» тощо) або вправи («Вишиваємо рушник», «Я вам пишу...» тощо).

Отже, саме інтерактивні форми роботи, зокрема тренінг, створюють можливості для формування компетенцій, які є необхідними для життя в суспільстві, що змінюється, для усвідомлення власних та суспільних цінностей. Завдяки тому, що в тренінговій роботі використовуються різні форми подачі інформації, є можливість емоційного переживання, практичних дій, відпрацювання навичок взаємодії в групі під час розв'язання навчальних та практичних завдань. Ця форма роботи є досить ефективною для формування громадянських, демократичних цінностей, набуття досвіду громадської діяльності.

ДЖЕРЕЛА

1. Бех І.Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І.Д. Бех, К.І. Чорна. — К., 2014. — 29 с.
2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. — М., 1956. — 520 с.
3. Лист МОН України «Про методичні рекомендації з патріотичного виховання» від 27 листопада 2014 р. №1/9-614

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://ru.osvita.ua/legislation/pozashk_osv/list/40/
4. Матеріали для проведення першого уроку з елементами тренінгу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : osvita.ua/doc/files/news/.../Petrochko_1.docx
5. Мусина В.Е. Патриотическое воспитание школьников : учеб.-метод. пособ. / В.Е. Мусина. — Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. — 156 с.
6. Наказ МОНУ «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16 червня 2015 року № 641 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
7. Прасол Д.В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] / Д.В. Прасол // Науковий вісник Николаїв. нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки». — 2015. — № 2. — С. 148–151. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_2_32
8. Сичова О.М. Формування системи патріотичного виховання учнівської молоді в умовах сьогодення : матер. наук.-практич. інтернет-конф. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.management.kr.sch.in.ua/konferencii_ta_seminaru/naukovopraktachna_internetkonferenciya_dlya_pedagogiv_yaki_zajmayutsya_vihovnoyu_robotoyu/
9. Сосновська М.В. Головні напрями патріотичного виховання школярів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://management.kr.sch.in.ua/konferencii_ta_seminaru/naukovopraktachna_internetkonferenciya_dlya_pedagogiv_yaki_zajmayutsya_vihovnoyu_robotoyu/